

Vježbanje života i smrti: nove spoznaje o epidemiji kolere u Rijeci 1886.

Mišur, Ivo; Buterin, Toni; Muzur, Amir; Doričić, Robert

Source / Izvornik: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2021, 53, 179 - 198

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.53.5>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:184:665714>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Medicine - FMRI Repository](#)

Vježbanje života i smrti: nove spoznaje o epidemiji kolere u Rijeci 1886.

Posljednja velika epidemija kolere u 19. stoljeću u Hrvatskoj pojavila se u Rijeci u ljeto 1886., tijekom petog pandemijskog vala 1881-1896. Dosadašnja istraživanja nisu uključivala detaljniju analizu smrtnosti od ove zarazne bolesti na području tadašnje Rijeke. Analizirajući upise smrti u maticu umrlih na području župe Rijeka u 1886., autori u tekstu predstavljaju neka obilježja smrtnosti preminulih od kolere. Kako bi se dobio dodatani uvid u pojavu i tijek epidemije u gradu, u provedene javno-zdravstvene i druge mjere od strane gradskih vlasti kao i u reakciju građanstva na ugrozu, učinjena je analiza sadržaja članaka riječkog tjednika na talijanskom jeziku *La varietà*. U zaključku autori problematiziraju izvješćivanje o broju smrti od kolere i navode potrebu da se za širu sliku o epidemiji u Rijeci 1886. istraže i izvori na mađarskom jeziku.

Uvod

Kolera je zarazna bolest tankoga crijeva uzrokovana bakterijom *Vibrio cholerae*. Bolest se prenosi vodom ili hranom kontaminiranom izlučevinama zaraženih. Klinički se manifestira povraćanjem i jakim dijareom koja zbog dehidracije i disbalansa elektrolita može dovesti do smrti. Sve do 19. stoljeća bolest je bila isključivo endemska i pojavljivala se u Indiji. U 19. i 20. stoljeću bilo je ukupno 7 pandemijskih valova kolere. Prvi, koji je trajao od 1817. do 1824., mimoišao je Europu i obje Amerike. Ostali pandemijski valovi u 19. stoljeću zahvatili su i europski kontinent, šireći se i kopnom i morskim putem.¹

Drugi pandemijski val kolere pojavio se u Europi 1829., a stigao je preko Rusije iz Indije. U ljeto 1836. epidemija je zahvatila Dalmaciju, Istru i Rijeku i njenu okolicu. U Rijeci su gradske vlasti pažljivo pratile situaciju još prije negoli je stanovništvo imalo priliku susresti se s ovom bolešću. Tako je lazaret Sv. Franje u uvali i luci Martinšćica nedaleko Rijeke, sagrađen 1833; čak tri godine prije nego je Rijeku zahvatila epidemija kolere bio je primarno namijenjen sprečavanju širenja kolere.² Međutim, prema izvorima, 1836. u Rijeci je dnevno bilo 10-15

* Ivo Mišur i Toni Buterin, kao prvi autori, jednako su pridonijeli ovome radu.

¹ BRATOŽ 2017: 31.

novooboljelih.³ Pregledom riječkih matica umrlih iz tog razdoblja vidljivo je da nisu upisani uzroci smrti preminulih te ne postoje dokazi koji bi potvrdili navod o broju novooboljelih. U Župi Cernik na Grobnišćini, u okolici Rijeke, 35% smrti te godine uzrokovala je kolera. Epidemija kolere na tom području pojavila se u drugoj polovici kolovoza i od 16. do 24. kolovoza odnijela petnaest života.⁴

Novi val epidemije ponovno se širi 1854. preko Rusije, Skandinavije, Engleske, Nizozemske, Belgije, Francuske, Švicarske i Italije te dolazi do Rijeke.⁵ Vrhunac ovog vala u Rijeci vezan je uz 1855. Epidemija je u Rijeci trajala od 18. lipnja do 2. studenog 1855.⁶ Te je godine od ove bolesti u gradu umrlo čak 406 osoba.⁷ Godine 1855. u Hrvatskoj je od kolere oboljelo 1,8% pučanstva.⁸

U sljedeća dva desetljeća u gradu će u još nekoliko navrata izbiti epidemija kolere.⁹ Za vrijeme posljednjeg pandemijskog vala u 19. stoljeću velika epidemija zahvatila je grad u ljeto 1886. Kolera se iz Rijeke proširila na okolice te sjevernu Hrvatsku, gdje je u „21 mjestu od 5. lipnja do 12. rujna od 415 bolesnika 183 ljudi pomrlo“.¹⁰ Pošast je zahvatila Ogulin, Metković, te se proširila u Mađarsku. Iduće godine pojavila se nakratko samo na Siciliji.¹¹

Epidemija kolere u 19. stoljeću na riječkom području i okolici istraživana je u nekoliko navrata, pri čemu su korišteni različiti izvori i metodološki pristupi.¹² Tako A. Škrobonja i A. Muzur daju opći pregled epidemija kolere u Rijeci i Hrvatskom primorju¹³, M. Ujčić istražuje epidemije kolere u 19. stoljeću u mjestu Veli Brgud na Opatijskom krasu,¹⁴ dok A. Muzur, upotpunjujući pregled podacima

² MUZUR I ŠKROBONJA 2005: 179.

³ MUZUR 2013: 56.

⁴ LUKEŽIĆ 2005: 103-108.

⁵ Isto.

⁶ Prva žrtva bio je Casperus Camenar, dvadesetosmogodišnji radnik koji je umro 18. lipnja 1855. Iako neki članci navode da je epidemija potrajala do prosinca, prema matičnim knjigama umrlih posljednji preminuli u gradu Rijeci bio je Josip Bačić, koji je bolesti podlegao 2. studenog u pedeset trećoj godini života. *Tomo Morti dal 1855-1859*. Digitalizirana zbirka *Croatia, Church Books, 1516-1994*, database with images, FamilySearch <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99F-VCN4?i=509&wc=9R2F-6TL%3A391644801%2C391712301%2C391728101&cc=2040054> (posjet 13.8.2021).

⁷ MATEJČIĆ 1982: 83-98.

⁸ JEREN 2005: 127.

⁹ MUZUR 2013: 56.

¹⁰ GERŽETIĆ, Nikola. 1888. O pošastih. *Liječnički vjesnik*, 15. travnja 1888: 52.

¹¹ Isto.

¹² Ovdje nisu navedeni rezultati istraživanja koja su se bavila analizom smrtnosti na tom području u 19. stoljeću, a koji upućuju na epidemije ili sporadične slučajeve kolere. Usp. ŠKROBONJA 1996: 115-128; ČULINA 2020.

¹³ ŠKROBONJA 2000: 16; MUZUR 2013: 56-58.

¹⁴ UJČIĆ 2021: 13-49.

o epidemijama kolere u 19. stoljeću i na širem, istarskom području, analizira elemente pučke pobožnosti i raširenost kulta svetog Roka, zaštitnika od ove pošasti, ranije štovanog na istom području kao zaštitnika od kuge.¹⁵ Epidemija kolere 1886. u Rijeci dosad je istraživana na temelju informacija dostupnih u riječkim¹⁶ i zagrebačkim dnevnim glasilima.¹⁷ Na području bliže riječke okolice epidemiju kolere 1886. na Grobnišćini istražio je I. Lukežić.¹⁸

U ovome se radu analiziraju uzroci smrti upisanih u maticu umrlih župe Rijeka¹⁹ u razdoblju od lipnja do konca rujna 1886. Pritom su iz matice izlučeni preminuli kod kojih je kao uzrok smrti bila upisana kolera (Colera). Digitalizirana matica umrlih dostupna je preko mrežne platforme *FamilySearch*.²⁰

U drugom dijelu pristupa se kvalitativnoj analizi sadržaja novinskih članaka objavljenih 1886. u riječkom tjedniku *La varietà*. Izdvojeni su oni članci koji su sadržajem vezani za epidemiju kolere u gradu i okolici. Ove su riječke novine dostupne u digitaliziranoj zbirci *Stare riječke novine* na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice Rijeka.²¹

Podaci o smrtnosti od kolere u Rijeci 1886.

U matičnoj knjizi umrlih župe Rijeka²² zabilježeno je 149 smrtnih slučajeva na području grada Rijeke uzrokovanih kolerom. Na osnovu podataka o umrlima, epidemija je trajala 92 dana, od 25. lipnja do 24. rujna 1886.

Iz podataka o pokojnicima vidljivo je da je na riječkom području u vrijeme epidemije živio značajan broj doseljenika. Zbog ubrzanе industrijalizacije grada i razvoja prometnih veza, osobito riječke luke, u drugoj polovini 19. stoljeća u

---

¹⁵ MUZUR 2010: 69-78.

¹⁶ MATEJČIĆ 1982: 83-98.

¹⁷ BUKLIJAŠ 2000: 35-39.

¹⁸ LUKEŽIĆ 2005: 103-108.

¹⁹ Riječka gradska župa Uznesenja Blažene Djevice Marije (*Assunta*) obuhvaćala je, do njene dismembracije 1923., gotovo cijelo područje grada Rijeke druge polovice 19. stoljeća. Usp. MEDVED 2009: 120-122.

²⁰ *Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII*. Digitalizirana zbirka Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, *FamilySearch* <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99X-19FF?cc=2040054&wc=9R2D-7M6%3A391644801%2C391712301%2C391729601> (posjet 13. 8. 2021.).

²¹ *La varietà*. Digitalizirana zbirka *Stare riječke novine* Sveučilišne knjižnice Rijeka <https://libraries.uniri.hr/liste/006n> (posjet 13. 8. 2021.). Za godište 1886. nedostaje samo broj 24. tjednika, objavljen 13. lipnja 1886.

²² *Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII*. Digitalizirana zbirka Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, *FamilySearch* <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99X-19FF?cc=2040054&wc=9R2D-7M6%3A391644801%2C391712301%2C391729601> (posjet 13. 8. 2021.).

Rijeci je naglo porastao broj stanovnika. Prema procjenama u tjedniku *La varietà*, 1886. u gradu Rijeci živjelo je oko 25.000 stanovnika.²³ Ovaj se broj može smatrati realnom procjenom budući da službene statistike pokazuju kako je 1880. u Rijeci živjelo 20.981, a 1890. godine 29.494 stanovnika.²⁴ Više od trećine preminulih od kolere rođeno je u Rijeci (38,93%). Ostatak žrtava epidemije bili su doseljenici rođeni izvan grada (59,06%). Iz matične knjige ne može se zaključiti je li riječ o privremenim (sezonskim radnicima) ili trajnim doseljenicima. Jedan pokojnik bio je iz obližnjega Grobnika, a za jednoga nije upisano mjesto porijekla. Osim žrtava iz ostalih dijelova Hrvatske, ponajviše Istre i Primorja, značajan je broj onih koji dolaze s područja današnje Italije i Austrije. Kao zanimljivost izdvajamo da je svoje posljednje počivalište u Rijeci pronašao i John Kent (*Ioannes Kent*) iz daleke Australije, koji je umro 20. kolovoza 1886.²⁵

Može se zaključiti da su se žrtve kolere liječile ponajviše kod kuće. Međutim, značajan je udio i hospitaliziranih pacijenata. U bolnici je tako umrlo 42,95% bolesnika, odnosno 63 osobe. Od ukupnoga broja umrlih koji su bili na bolničkom liječenju, njih jedanaest bili su Riječani, što znači da je od ukupnog broja umrlog autohtonoga stanovništva 18,97% preminulo u bolnici. Njima valja pribrojiti i jedinog Grobničana. U bolnici je umro 51 stranac, s prebivalištem izvan Rijeke, odnosno 57,95% ukupnog broja žrtava kolere. Autohtono stanovništvo, dakle, pretežno se liječilo kod kuće, gdje su ih vjerojatno njegovali članovi bliže obitelji, dok su doseljenici hospitalizirani.

Analizira li se mjesto umrlih po tjednima, može se zaključiti da je broj umrlih u vlastitom domu nadmašivao žrtve u bolnici sve do početka kolovoza, kada se trend preokreće. Broj preminulih u bolnici tri je tjedna bio viši u odnosu na preminule kod kuće, sve do kraja zadnjeg tjedna u kolovozu kada su brojke približno jednake.

Tablica 1. Umrli od kolere u Rijeci tijekom 1886.

Period	Umrli u bolnici	Umrli u vlastitom domu	Ukupno
24. VI. – 1. VII.	1	0	1
1. VII. – 7. VII.	7	4	11
8. VII. – 14. VII.	6	19	25
15. VII. – 21. VII.	1	13	14

²³ Che cosa era Fiume 100 anni fa. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3.

²⁴ KLEN 1988: 233.

²⁵ *Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII.* Digitalizirana zbirka Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, FamilySearch <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99X-19FF?cc=2040054&wc=9R2D-7M6%3A391644801%2C391712301%2C391729601> (posjet 13. 8. 2021).

22. VII. – 27. VII.	4	9	13
28. VII. – 4. VIII.	3	14	17
5. VIII. – 11. VIII.	7	0	7
12. VIII. – 18. VIII.	6	1	7
19. VIII. – 25. VIII.	3	1	4
26. VIII. – 1. IX.	7	7	14
2. IX. – 8. IX.	12	10	22
9. IX. – 15. IX.	3	4	7
16. IX. – 24. IX.	3	5	8
Ukupno	63	87	149

Izvor: Matica umrlih župe Rijeka (*Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII*)

Ako pogledamo spolnu zastupljenost žrtava vidljivo je da je kolera bila fatalna za osamdeset dva muškarca i šezdeset sedam žena, što daje spolnu strukturu umrlih od 55,03% muškaraca i 44,97% žena. Prosječna dob umrlih iznosila je 36,4 godine. Prosječna dob umrlih muškaraca je nešto niža (35,61) od žena (39,15). Analizirajući se dobna struktura umrlih dobivaju se sljedeći podaci: umrlo je sedamnaestero djece mlađe od deset godina (11,41%). Najmlađa žrtva bio je Franjo Spendol (*Franciscus Spendol*) iz Rijeke koji je u trenutku smrti (24. srpnja) imao samo šest mjeseci. Umrlih između deset i dvadeset godina bilo je jedanaest (7,38%), između dvadesete i tridesete godine trideset (20,13% svih žrtava), a između tridesete i četrdesete godine dvadeset sedam (18,12%). Kolera je bila uzrok smrti kod dvadeset pet osoba u četrdesetim godinama. Petnaestero žrtava imalo je između pedeset i šezdeset godina, što je udio od 10,07%. Četrnaest ih je umrlo između šezdesete i sedamdesete godine (9,40%), a devet između sedamdesete i osamdesete godine života (6,04%). Stradala je Marija Krešović (*Maria Krešović*) koja je doselila iz Račica pokraj Herceg Novog. Ova udovica umrla je od kolere s osamdeset dvije godine, 6. kolovoza 1886. te je najstarija žrtva epidemije u Rijeci.

Tablica 2. Dobna razdioba umrlih od kolere na području grada Rijeke 1886.

Dob (godine)	Broj umrlih	Udio
do 9	17	11,41%
10 do 19	11	7,38%
20 do 29	30	20,13%
30 do 39	27	18,12%
40 do 49	25	16,78%
50 do 59	15	10,07%

60 do 69	14	9,40%
70 do 79	9	6,04%
80 i više	1	0,67%
Ukupno	149	

Od ukupnog broja umrlih žena njih dvadeset devet imalo je prebivalište u gradu (43,9%), a trideset sedam su doseljenice (56,1%). Od muškaraca njih dvadeset devet bili su stanovnici grada (36,3%), a pedeset jedan je bio stranac (63,7%).

Uspoređujući broj umrlih u periodu od 25. lipnja do 24. rujna za 1886. te broj umrlih u istom periodu prethodne i sljedeće godine, može se zaključiti da je broj umrlih u 1886. naglo porastao uslijed epidemije kolere. Od 25. lipnja do 24. rujna 1886. u Rijeci su umrle 422 osobe. Od ukupnog broja umrlih u promatranom periodu čak 35,31% je uzrokovala kolera. Godinu ranije umrlo je 189 osoba, što pokazuje da je smrtnost 1886. u odnosu na prethodnu godinu porasla za 223%. Godine 1887. u istom razdoblju umrlo je tek 246 osoba, što je pad smrtnosti od 58% u odnosu na prethodnu godinu koju je obilježila kolera.²⁶

U maticama umrlih nalaze se podaci o osobi koja je pokopala preminuloga (grobaru), ali ne i o osobi koja je ustanovila uzrok smrti. Ovaj podatak je važan, posebice u ranoj fazi epidemije kada je bolest još relativno nepoznata. U ruralnim sredinama uzrok smrti u nedostatku liječnika ustanovio bi župnik i te su dijagnoze manje pouzdane od liječničkih.²⁷ Često prvi slučajevi bolesti nisu bili zamijećeni te se početak epidemije navodi pošto je ona već uzela ozbiljan zamah. Zbog toga se bolest lakše širila i uzrokovala veći broj žrtava. Posljedica kasnog prepoznavanja epidemije otežava historiografska istraživanja i rekonstrukciju širenja bolesti.

U maticama umrlih nije zabilježeno je li umirući prije smrti primio bolesničko pomazanje. Pitanje u rubrici glasi *Sacramentis futi ne provisus?* Ne može se zaključiti jesu li umirući primili sakrament pomirenja (ispovijed) i pričest ili samo posljednje pomazanje. Ukupno 125 umrlih primilo je sakrament bolesničkog pomazanja prije smrti, što je župnik u matičnoj knjizi umrlih upisao u rubriku s opaskom *provisus*. Svećenik je prije smrti dakle posjetio 84,6% umrlih od kolere. Ovo je vrlo visok postotak usporedimo li u istom periodu postotak primanja sakramenata kod pacijenata kojima uzrok smrti nije kolera. Od sto dvadeset pet pokojnika, njih 26,4% je posjetio svećenik. Ukoliko je pokojnik primio sakramente to obično znači da je bilo dovoljno vremena da se pozove svećenika te da on stigne prije negoli bude prekasno.

²⁶ *Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII.* Digitalizirana zbirka Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, FamilySearch <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99X-19FF?cc=2040054&wc=9R2D-7M6%3A391644801%2C391712301%2C391729601> (posjet 13. 8. 2021).

²⁷ FATOVIĆ-FERENČIĆ 2000: 354.

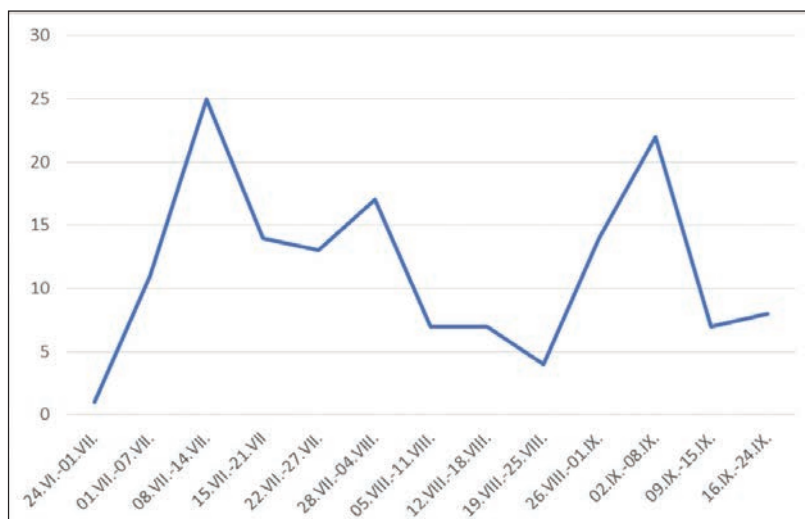
Njegovatelji su uslijed uznapredovalih simptoma bili svjesni ozbiljnosti situacije u kojoj se pacijent nalazi te su svjesni skorog smrtnog ishoda bolesti pozivali svećenika.

Nema zapisa o zasebnom riječkom groblju za umrle od kolere te se može zaključiti da su pokapani na gradskim grobljima.²⁸ Sprovodi u Rijeci najčešće su održavani dva dana nakon ustanovljene smrti.

Župnik na početku epidemije upisuje zanimanje umrlih, međutim ovaj podatak je kasnije izostavljen. Zbog nekonzistentnosti župnikovih zapisa nije moguća analiza društvenog statusa žrtava.

Rijeku su zadesila dva manja vala epidemije. Prvi je počeo krajem lipnja te je vrhunac dosegao u drugom tjednu srpnja, kada je umrlo dvadeset petero ljudi, nakon čega počinje pad tjednog broja umrlih. Kontinuirano jenjavanje epidemije nastavlja se do tjedna od 19. do 25. kolovoza, kada je zabilježeno samo četvero umrlih. Već tjedan kasnije počinje drugi val koji ostvaruje zenit u prvom tjednu rujna odnoseći 22 života. Dva tjedna poslije slijedi pad broja umrlih, a epidemija završava 24. rujna kada su umrli Ana Strauss (*Anna Strauss*) i Andrija Fioranti (*Andraeas Fioranti*).

Slika 1. Kretanje broja umrlih od kolere u Rijeci od 24. lipnja do 24. rujna 1886. (izvor: Matricula Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII. Digitalizirana zbirka Croatia, Church Books, 1516-1994)

²⁸ U Metkoviću, gdje je epidemija buknila krajem kolovoza, formiralo se zasebno groblje za žrtve kolere u blizini poljske bolnice u kojoj su liječeni. Za razliku od Riječana, Metkovičani su svoje umrle ukapali vrlo brzo, a poneke čak na dan smrti. U strahu od zaraze neki su Metkovičani ukopani bez svećenika, o čemu svjedoči izvještaj iz iduće, 1887. godine kada je poplava Neretve iznijela mrtvačke ljesove. Stanovništvo se zabrinulo da je riječ o „Božjoj kazni radi prebrzog ukopa mrtvih“. Usp. WOKAUNN et al. 2012: 988.

Prisutnost kolere u Rijeci 1886. prema tjedniku La varietà

Riječke novine na talijanskom jeziku *La varietà* počinju izlaziti 1882. Do 1887. izlaze jednom tjedno, nedjeljom, a nakon toga postaju dnevni list, sve do prestanka izlaženja 1896. Bile su to novine za širu čitalačku publiku, što je bilo naznačeno i u podnaslovu – „Novine za svakoga“ (*Giornale per tutti*). Imale su više rubrika: prognoza vremena (*Predizioni del tempo*), lokalna kronika (*Cronaca locale*), vozni redovi vlakova i red plovidbe i druge.²⁹ Periodično su objavljivane reakcije čitatelja, u pravilu anonimne ili potpisane pseudonimom.

Prve informacije³⁰ u tjedniku *La varietà* koje upućuju na pojavnost kolere 1886. u Rijeci nalazimo u broju od 27. lipnja.³¹ U članku autor upućuje na slučaj pacijenta³² koji je 3 dana ranije (24. lipnja 1886.) razvio simptome koji upućuju na koleru te je istoga dana preminuo u područnoj bolnici (*ospedale succursale*). Liječničko povjerenstvo³³ koje je izvršilo obdukciju složilo se da je pacijent preminuo od kolere, no budući da nije imao kontakata sa zaraženim osobama ili stvarima koje bi bile iz zaraženih područja, ovaj se slučaj trebalo smatrati bolešću poznatom pod nazivom *cholera nostras* (sporadičan, nezaražan slučaj obolijevanja).³⁴

Kako je tjednik bio namijenjen široj čitalačkoj publici objavio je preporuku u formi stiha kako se zaštititi od kolere³⁵ koja se u članku personificira³⁶ u liku ciganina (*zingan/zingaro/zingaro asiatico*).³⁷

²⁹ DESPOT 1953: 613.

³⁰ U digitalnoj arhivi nije dostupan broj tjednika od 13. lipnja, pa ne znamo sadrži li informacije o koleri.

³¹ Il cholera. *La varietà*, 27. lipnja 1886: 3.

³² Preminuo je tridesetosmogodišnji Carlo Wagner iz Celja, mehaničar na željezničkoj postaji u Rijeci.

³³ Liječničko povjerenstvo sačinjavali su protofizik Pilepich, primarijusi Catti i Grossich te liječnici Benzan, Kisseljack i Vukelich.

³⁴ Zanimljivo je da novine u Metkoviću i Rijeci donose iste vijesti o početku epidemije. Najprije se pojavljuju smrtni slučajevi za koje se ne želi potvrditi uzrok smrti, već se samo izražava sumnja da je riječ o koleri. Tek nakon nastavka širenja bolesti i novih smrti vlasti potvrđuju da je zaista riječ o koleri. Opravdana je sumnja da prvim žrtvama kao uzrok smrti nije zavedena kolera radi sprječavanja panike. Usp. WOKAUNN et al. 2012: 987-995.

³⁵ In tempi cholericici. *La varietà*, 4. srpnja 1886: 4. Desetak dana ranije u tršćanskom je dnevniku *Albarda triestina* objavljena sarkastična pjesma o koleri. Usp. BRATOŽ 2017: 165.

³⁶ Pri opisu epidemija kolere u tiskovinama 19. stoljeća koje su izlazile u Hrvatskoj i na susjednom slovenskom području rabile su se razne metafore. Tako se primjerice kod pojave epidemije kolere 1886. u Metkoviću, u novinama *Narodni list* kolera naziva „dušmaninom“, dok se u slovenskim tiskovinama i popularno stručnim publikacijama namijenjenim široj čitalačkoj publici kolera naziva „strankinjom“ (*tujka*), „stranom gošćom“ (*tuja gostja*) ili „ubojitim gostom“ (*morilni gost*). Usp. FATOVIĆ-FERENČIĆ I WOKAUNN 2012: 186-191; ULČNIK 2020: 31-49.

³⁷ Personifikacija kolere u liku ciganina nalazi se i u drugim mjestima. Usp. Il cholera e la paura. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 2-3; Il macello. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3; UN ABBONATO. Una

Posebno je zanimljiv prilog objavljen 8. kolovoza koji donosi legendu u kojoj je kolera prikazana u liku mlade, lijepe smeđokose djevojke.³⁸ Nakon epidemije Rijeci, u objavljenoj pripovijetci Kolera će biti ukorena od Sotone zbog malog broja žrtava koje je za sobom ostavila u gradu.³⁹

U broju od 11. srpnja bit će objavljeno anonimno sarkastično pismo pretplatnika o brojnim preventivnim pripravcima protiv kolere koji se reklamiraju u novinama.⁴⁰ Međutim, sredinom srpnja tjednik predstavlja profilaktično sredstvo protiv kolere, poznato pod nazivom *Canfora-Rubini*, ističući njezinu učinkovitost i kod pandemije kolere 1854-1855.⁴¹ Kasnije, pak, tjednik upozorava na opasnost od korištenja brojnih pripravaka koji se nude kao nepogrešiv lijek protiv kolere, iako službena medicina jasno kaže kako sigurnog lijeka protiv bolesti nema.⁴² Pisanje o koleri bila je ujedno prilika i da se diskreditiraju konkurentske gradske novine *Rivista di Fiume*.⁴³ Drugi broj tjednika u mjesecu srpnju donosi

---

lettera ad hoc. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3; Pesci divoratori di cappellini e nastri. *La varietà*, 22. kolovoza 1886: 3; Parto del cholera. *La varietà*, 22. kolovoza 1886: 4; I rimedi empirici. *La varietà*, 26. rujna 1886: 3; UN CONTRIBUENTE A TUTTE LE FIERE... DI BENEFICENZA. Fiera della beneficenza (riflessioni postume di un imparziale). *La varietà*, 21. studenoga 1886: 5-6. O koleri u Rijeci personificiranoj kao „azijatskom ciganinu“ pišu i zagrebačke novine *Obzor*. BUKLIJAŠ 2000: 37.

³⁸ La leggenda del cholera. *La varietà*, 8. kolovoza 1886: 3-4.

Prema legendi, sredinom lipnja dvije su lijepe djevojke u dvadesetim godinama tražile prenoćište na vratima kuće na Mlaki, industrijskoj prigradskoj četvrti. Domaćini, nemajući mjesta u kući, ponudili su im noćenje u obližnjoj stajici. Drugog jutra jedna je djevojka nestala. Druga se, sva u grimasama i prijeteci predstavila ukućanima kao Kolera, a njena prijateljica koja je otišla da je Tifus. Kolera je dodala kako posjećuje Rijeku i da će ostati u gradu 50 dana, a u Trstu i duže. Nakon što je to izgovorila, bestragom je nestala. Dan prije nestanka djevojaka, u Rijeci se pojavio prvi slučaj kolere.

Usmene predaje s istočnog Sredozemlja (Cipar) sadrže opise susreta pojedinaca s antropomorfnim likovima zaraznih bolesti. Tako su sačuvane priče o susretima s dvjema starijim ženama – jedna personificira Koleru, a druga Kugu. Usp. CHRYSANTHIS I K K. 1945: 259-266.

³⁹ La vendetta del diavolo. *La varietà*, 21. studenog 1886: 6.

U prisposobi Sotona među okupljenim zlim silama na Školjiću, četvrti u gradu, kori staru prijateljicu Koleru jer nije oduzela život 800 ljudi kako je bilo dogovoreno.

⁴⁰ UN ABBONATO. Una lettera ad hoc. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3.

⁴¹ Rimedio sovrano contro il cholera. *La varietà*, 18. srpnja 1886: 4.

Profilaktično sredstvo *Canfora-Rubini* dobilo je ime prema izumitelju, napuljskom liječniku Rubiniju. U članku se navodi kako ga može pripremiti bilo koji ljekarnik miješajući 10 grama običnog kamfora i 10 grama rektificiranog alkohola. Usp. Isto.

⁴² I rimedi empirici. *La varietà*, 26. rujna 1886: 3.

Univerzalnim lijekom protiv kolere u to se vrijeme smatrao i limunov sok. Vjerovalo se da povećavajući kiselost u želucu uništava uzročnika bolesti. Tako se na trgovini limunom u Trstu obogatio Ivan Minak iz Opriča kod Lovrana. Usp. MUZUR 2010: 73.

⁴³ Scimmiettismo. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 4. Konkurentske riječke novine počele su na svojim stranicama tiskati plovidbeni red parobroda i tako kopirale rubriku koju je imala *La varietà*.

opširan informativni članak o ovoj bolesti.⁴⁴ U njemu se čitatelj upoznaje s ranijim epidemijama ove bolesti, opisuje se etimologija naziva, klinička slika, kao i epidemiološka obilježja zaraze.⁴⁵ Kao velik problem koji može utjecati na širenje zaraze ističe se strah i brojna praznovjerja prisutna među građanima.⁴⁶ Pri koncu članka čitatelje se poziva na hrabrost te se predlažu mjere koje bi trebale pomoći u sprečavanju zaraze. Pojava zaraze u gradu poticala je rješavanje i ranije prisutnih infrastrukturnih problema, pa je pronađeno novo, iako privremeno, rješenje za gradsku klaonicu.⁴⁷ Zbog kolere riječka kazališna publika manje je posjećivala izvedbe.⁴⁸ Razlog tome je i činjenica da su s pojavom nove epidemije pripadnici više građanske klase u strahu od zaraze napuštali grad i pronalazili privremeno prebivalište u obližnjim mjestima za odmor na istarskoj obali.⁴⁹ Osim njih, grad su napuštali i strani radnici, zbog čega je i stala daljnja izgradnja kuća.⁵⁰ Prema procjenama iznesenim u listu sredinom srpnja, grad je napustilo najmanje 3.000 osoba.⁵¹ Epidemija kolere utjecala je i na gospodarske aktivnosti u gradu, pa je tako ugrožavala i maloprodaju, o čemu saznajemo kroz duhovit, ironijom obilježen članak iz druge polovice kolovoza.⁵²

Pojava kolere potaknula je pojačanu brigu za socijalno najugroženije. Tako je tjednik 18. srpnja objavio apel gradonačelnika Giovannija de Ciotte upućen građanima da svojim priložima pomognu u troškovima javnih kuhinja koje su otvorene u gradu s ciljem da siromašnima osiguraju dostatan i zdrav obrok.⁵³

⁴⁴ Il cholera e la paura. *La varietà*, 11. srpnja 1886.

⁴⁵ U članku se navodi kako je, prema tumačenjima tadašnjih suvremenih liječnika, izvorište bolesti u zraku, i kako nije posve potvrđeno da je kolera zarazna, osim preko izravnog kontakta, što upućuje na prevagu antikontagionističkog pristupa u tumačenju zaraze. Sličan je pristup autora članka zagrebačkih novina kada izvješćuju o koleri u Rijeci i okolici. Usp. BUKLIJAŠ 2000: 37-38.

⁴⁶ Među praznovjerjima bilo je i ono da trudne žene ne mogu oboljeti ili da se, pak, kolerom ne mogu zaraziti oboljeli od sifilisa. Niži slojevi bili su skeptični prema liječničkoj profesiji – vjerovalo se da liječnici truju siromašne kako bi ih uklonili ili pak ubijaju oboljele kako bi došli do tijela za seciranje. Praznovjerja su se odnosila i na terapiju koju bi liječnik propisao – smatralo se kako su lijekovi toliko jaki da uzrokuju sagorijevanje unutrašnjih organa. Pitanje praznovjerja vezanoga za zarazu i njeno liječenje tjednik će tematizirati i petnaest dana kasnije. U velikom članku u kojem opisuje općenito praznovjerje, donosi i ona koja su vezana za sprečavanje zaraze, primjerice da ruta, lavanda i kadulja ima profilaktička svojstva. Usp. Superstizione. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 2.

⁴⁷ Il macello. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3.

⁴⁸ Anfiteatro Fenice. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 4.

⁴⁹ Il coraggio dei fuggitivi. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 3.

⁵⁰ La conseguenza del cholera. *La varietà*, 11. srpnja 1886: 3.

⁵¹ Il coraggio dei fuggitivi. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 3.

⁵² Parto del cholera. *La varietà*, 22. kolovoza 1886: 4.

⁵³ Un appello del magnifico signor Podesta'. *La varietà*, 18. srpnja 1886: 3.

O radu javnih kuhinja u dva su navrata objavljeni članci u tjedniku. Pohvaljuje se organizacija,

Organizirani su i koncerti pjevača-amatera, a prihod je bio namijenjen najugroženijim bolesnim građanima.⁵⁴ U ovu se inicijativu uključilo i uredništvo tjednika te pokrenulo pretplatu s ciljem prikupljanja dobrovoljnih priloga građana,⁵⁵ a u kasnijim brojevima tjednika objavljivan je popis donatora.⁵⁶ Istovremeno, tjednik upozorava na problem prosjaka, besposličara i luralica koji iz okolnih naselja dolaze u grad kako bi iskoristili dobrotvorstvo Riječana, iako nisu tako bijedni kako bi se htjeli prikazati. Oni predstavljaju potencijalni izvor zaraze zbog sklonosti alkoholu, kao i ugrozu za siromašne građane zbog korištenja usluga javnih kuhinja.⁵⁷ Među građanstvom bio je snažan odaziv na apel pružanje pomoći najsiromašnijim građanima zahvaćenim kolerom, a o ulozi gradskog magistrata moglo se čitati s pohvalama i u tršćanskim novinama. Autor članka tjednika *La varietà* ističe dvije osobe koje zaslužuju posebno priznanje, gradonačelnika de Ciottu i pripadnika postrojbi civilne zaštite (*guardia civile*) Zorzenona, koji pokazuje iznimnu hrabrost pri pomoći oboljelim sugrađanima.⁵⁸

Broj tjednika objavljenog 25. srpnja prvi put donosi izvješće o broju oboljelih i umrlih u gradu Rijeci.⁵⁹ Tjednik će redovito objavljivati ovu rubriku do 10. listopada.⁶⁰ Ukupno je objavljeno 6 izvještaja koji su obuhvaćali različite periode izvješćivanja o oboljelima i umrlima od kolere.

---

higijenske prilike i nadzor nad kvalitetom pripremljene hrane u kojem uz ostale članove sudjeluju i filijale mađarskoga Crvenog križa. Zbog kvalitete i količine pripremljene hrane ističu se i pojedine kuhinje tj. ugostiteljski objekti uključeni u sustav javnih kuhinja: *Al buon amico* vlasnika Spadavecchia, *Alla marina mercantile* i *Alla Croce rossa*. Javne kuhinje prestale su s radom 16. listopada 1886. Usp. Le nostre cucine filantropiche. *La varietà*, 12. rujna 1886: 4; Cucine economiche filantropiche. *La varietà*, 17. listopada 1886: 4.

⁵⁴ Concerto vocale al Hôtel Deak. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 4.

⁵⁵ Sottoscri[zi]one a 10 soldi. *La varietà*, 18. srpnja 1886: 3.

⁵⁶ Soscizione a soldi 10 a favore delle famiglie povere dei cholerosi. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 2; Soscizione a soldi 10 a favore delle famiglie povere dei cholerosi. *La varietà*, 1. kolovoza 1886: 4; Sottoscizione a soldi 10 a favore delle famiglie povere dei cholerosi. *La varietà*, 8. kolovoza 1886: 4; Sottocrizione a soldi 10 a favore delle famiglie povere dei cholerosi. *La varietà*, 29. kolovoza 1886: 3; Soscizione a soldi 10 a favore delle famiglie povere dei cholerosi. *La varietà*, 5. rujna 1886: 3.

⁵⁷ Una misura da prendersi. *La varietà*, 18. srpnja 1886: 3.

Među mjestima odakle dolaze prosjaci spominje se Trsat, danas četvrt grada Rijeke, ali i naselja u prigradu (Sušačka) Draga, Kostrena i Sveti Kuzam. Autor članka napominje kako njihov socijalni status nije tako depriviran budući da neki od njih imaju i novaca ili barem nekretnine i obradivo zemljište.

⁵⁸ In alto e in basso. *La varietà*, 1. kolovoza 1886: 4.

⁵⁹ Statistica del cholera a Fiume. *La varietà*, 25. srpnja 1886: 4.

⁶⁰ Statistica del cholera. *La varietà*, 10. listopada 1886: 4.

Tablica 3. Broj oboljelih i preminulih od kolere prema izvješćima u tjedniku *La varietà*.

Obuhvaćeni period/datum objave	Oboljeli	Umrli
19. VI. – 23. VII. / 25. VII. 1886.	105	56
24. VII. – 31. VII. / 1. VIII. 1886.	26	17
1. VIII. – 21. VIII. / 22. VIII. 1886.	51	25
22. VIII. – 4. IX. / 5. IX. 1886.	36	28
5. IX. – 18. IX. / 19. IX. 1886.	39	29
19. IX. – 30. IX. / 10. X. 1886.	10	6
Ukupno	267	161

Početak rujna u Rijeci je boravio padovanski profesor patolog Lodovico Brunetti i održao predavanje o koleri o čemu detaljno izvješćuje riječki dnevnik *La bilancia*.⁶¹ *La varietà* ocjenjuje predavanje održano u Anfiteatro Fenice,⁶² najznačajnijim događajem tjedna u kojemu je predavanje održano. Autor članka hvali predavačke sposobnosti gosta koji je predavanje učinio razumljivim svim slušačima, koristeći duhovite dosjetke iako se radi o ozbiljnoj temi.⁶³

Propisane protuepidemijske mjere nailazile su na one koji su tražili njihovo ukidanje. Tako se izaslanstvo od 20 građana uputilo gradonačelniku Ciotti zahtijevajući da se ukinu karantene za kuće u kojima žive oboljeli od kolere, kao i sve druge mjere opreza, s obrazloženjem da su nepotrebne.⁶⁴ S druge strane, u objavljenom reagiranju jednog čitatelja postavljeno je pitanje privilegija koje imaju predstavnici gradske (municipalne) vlasti, jer se kao ostali sugrađani ne pridržavaju propisanih protuepidemijskih mjera.⁶⁵

Početak listopada kolera u gradu jenjava. Kako je kontaminirana voda bila jedan od glavnih prenositelja zaraze, u gradu i nadalje postoji strah, posebice od neprokuhane vode iz gradskih bunara.⁶⁶ Kako bi ukazao na kvalitetu riječke vode

⁶¹ Profesor Brunetti demonstrirao je u Gradskoj vijećnici uzročnika kolere koristeći mikroskop. Usp. MATEJČIĆ 1982: 93-96.

⁶² Radilo se o drvenom zdanju s pozornicom i tribinama u dvorištu kuće obitelji Riccotti. Na tom je mjestu kasnije izgrađena zgrada Teatra Fenice. Usp. MATEJČIĆ 2007: 324-325.

⁶³ Rivista settimanale. *La varietà*, 12. rujna 1886: 3.

⁶⁴ Una deputazione retrograda. *La varietà*, 12. rujna 1886: 4.

⁶⁵ M.S. I rappresentanti municipali hanno essi un privilegio sugli altri cittadini? *La varietà*, 12. rujna 1886: 4.

Kako piše autor objavljenog reagiranja dogodilo se da je jedan predstavnik gradske (municipalne) vlasti, u čijoj su obitelji dvoje oboljelih, šetao gradom usprkos zakonom propisanoj karanteni.

⁶⁶ L'aqua di Fiume. *La varietà*, 3. listopada 1886: 3.

za piće i nepotrebnu bojazan građana, autor donosi priču o Zadraninu koji je za vrijeme epidemije kolere naručivao boce riječke vode za piće.⁶⁷ Zatvorena je područna bolnica, ukinuta je karantena koja je donijela teške posljedice trgovini i pomorskom prometu, ponovo se otvara gradsko kazalište s predstavom zakazanom za 28. listopada. Unatoč tome, među višim slojevima građanstva kolaju glasine kako gradska vlast građanima prikriva informacije o oboljelima. Autor članka demantira takve informacije.⁶⁸

Kako bi se iskazala zahvalnost riječkome gradonačelniku Giovanniju de Ciotti za njegovo postupanje u suočavanju s minulom epidemijom, osnovano je povjerenstvo za pripremu svečanosti njemu u čast. Na čelu povjerenstva bili su gradski zastupnik Giovanni Francovich i Casmiro Cosulich, a uz njih sačinjavali čelnici svih gradskih društava, urednici riječkih novina, osim tjednika *La varietà* i časopisa *Fiume*.⁶⁹ Svečanost je održana 14. studenog 1886.⁷⁰ U istome broju objavljuje se i pismo čitatelja potpisanog pseudonimom koji kritizira organizaciju „Sajma dobročinstva“ (*Fiera della beneficenza*) kao i način kojim organizatori raspolažu s novčanim dotacijama građana prikupljenom za kolerom pogođene siromašne sugrađane.⁷¹

Posljednji spomen epidemije 1886. u tjedniku *La varietà* donosi broj od 26. prosinca. U osvrtu na minulu godinu autor piše kako kolera, zahvaljujući prije svega uspješnom suočavanju s epidemijom⁷² od strane gradskih vlasti, nije uzela veći broj žrtava, ali je prouzročila strah među građanima, velik zastoј u poslovanju, a prihode Riječana svela na minimum.⁷³

U dosadašnjoj historiografiji epidemija kolere u gradu Rijeci 1886. detaljno je predstavljena⁷⁴ temeljem analize sadržaja članaka riječkog dnevnika na talijanskom,

⁶⁷ Zadranin A. Pavich čekao je i do 7 dana koliko je trajala karantena za parobrode koji su dolazili iz Rijeke na preuzimanje naručenih boca riječke vode.

⁶⁸ Voci allarmanti prive di sussistenza. *La varietà*, 24. listopada 1886: 3.

⁶⁹ Onorificenze al magnifico sig. Podestà. *La varietà*, 14. studenog 1886: 3.

⁷⁰ La dimostrazione pell'illustrissimo signor podestà. *La varietà*, 21. studenog 1886: 5. Svečana povorka u kojoj su bili predstavnici gradskih društava, praćena glazbom krenula je u 18 sati od Općinskog kazališta (*Teatro comunale*, zgrada danas ne postoji, na njenom je mjestu kasnije izgrađena palača Modello), Korzom (*Corso*) do gradonačelnikove kuće (*Via del Governo*, danas se proteže dijelom Korza, između Jadranskog trga i Trga Republike Hrvatske i Ciottine ulice). Nakon uručenja albuma koji je sadržavao više od dvije tisuća potpisa zahvalnih građana, svečani govor posvećen gradonačelniku pročitao je riječki župnik Fiamin, a popratili su ga usklici okupljenog mnoštva. Usp. Isto.

⁷¹ UN CONTRIBUENTE A TUTTE LE FIERE... DI BENEFICENZA. Fiera della beneficenza (riflessioni postume di un imparziale). *La varietà*, 21. studenog 1886: 5-6.

⁷² Uspješnom suočavanju s epidemijom zasigurno je doprinio razvoj komunalne infrastrukture u gradu, odnosno izgradnja kanalizacije 1882. Usp. PRIKRIL I KOLACIO 1953: 190.

⁷³ L'anno 1886. *La varietà*, 26. prosinca 1886: 5.

⁷⁴ MATEJČIĆ 1982: 83-98.

La bilancia.⁷⁵ Već sam tip tiskovine tj. dinamika izlaženja utjecala je na činjenicu da je članaka koji tematiziraju koleru u *La varietà* znatno manje negoli u dnevniku *La bilancia*. I sam tjednik *La varietà* upućuje na *La bilanciu* koja donosi detaljna izvješća o koleri.⁷⁶ Međutim, to ne umanjuje historiografsku vrijednost novina *La varietà* u osvjetljavanju prilika u gradu Rijeci u vrijeme epidemije 1886. Štoviše, *La varietà* donosi dotad neobjavljene pojedinosti o epidemiji u gradu za koje bi se moglo reći da i stilom i sadržajem izlaze iz uzusa standardnoga novinarskog izvješćivanja. U objavljenim člancima postoji doza pristranosti autora, a pritom novinarski diskurs nije lišen emocionalnog prizvuka. Nadalje, može se zaključiti kako i uredništvo časopisa tijekom epidemije u gradu mijenja uredničku politiku, primjerice kada je riječ o terapiji protiv kolere – od objavljenih sarkastičnih tekstova na početku epidemije, novine kasnije postaju medij zdravstvenog prosvjeđivanja čitatelja. Tijekom epidemije u novinskim se člancima pohvaljuju postupci gradske vlasti i mjere koje vlast poduzima kako bi se suzbila epidemija. Ovako intonirani članci u okolnostima koje su obilježene kolektivnim strahom od zaraze i od smrti, omogućavali su gradskoj upravi lakši nadzor društva. Ovakva je instrumentalizacija medija utvrđena pri analizi novinskih članaka koji su izvještavali o epidemiji kolere iste godine u Metkoviću odnosno Poneretvlju.⁷⁷ Po okončanju epidemije, kako je moguće pročitati u analiziranim novinama, u Rijeci i Metkoviću organizirane su proslave u čast političara koji su uspješno suzbili epidemiju kolere u tim gradovima. Izvještavanje o tim proslavama ujedno predstavlja simbolički kraj ugroze koja je prijetila građanima obaju gradova. S druge strane u obje sredine novine pri koncu i nakon završetka epidemije više ne spominju liječnike i drugo medicinsko osoblje koje tako ostaje lišeno javnog priznanja.⁷⁸

Novine *La varietà* donose i usmene predaje – legendu o koleri u Rijeci ili pak etno-medicinske informacije, praznovjerja vezana za zarazu kolerom ili liječenje.⁷⁹ O praznovjerju i nepovjerenju prema liječnicima u riječkoj okolici, kao onima koji namjerno šire zarazu i lijekovima truju osobito siromašne, izvješćuju sredinom kolovoza i zagrebačke *Narodne novine*.⁸⁰

⁷⁵ *La bilancia* su jedne od najdugovječnijih riječkih novina (1867-1919). Izlazile su najprije tjedno, a od kraja 1870., kao dnevnik. Usp. DESPOT 1953: 613.

⁷⁶ *La conseguenza del cholera. La varietà*, 11. srpnja 1886: 3.

⁷⁷ FATOVIĆ-FERENČIĆ I WOKAUNN 2012: 186-191; WOKAUNN et al. 2012: 987-995.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Budući da za ovaj rad nije provedeno arhivsko istraživanje dnevnika *La bilancia* tj. članaka na temu kolere u Rijeci 1886., već se u komparativne svrhe koriste objavljeni rezultati ranijeg istraživanja, nije moguće sa sigurnošću tvrditi da i u dnevniku *La bilancia* nije bilo takvih sadržaja te da su ostali nepoznati jednostavno selekcijom sadržaja koje je autor publikacije odlučio predstaviti. Usp. MATEJČIĆ 1982: 83-98.

⁸⁰ U otklanjanju nepovjerenja prema terapiji koju su propisivali liječnici osobito se isticao župnik mjesta Jelenje, u okolici Rijeke, koji je zajedno s liječnikom obilazio župljane i često pred njima,

Iz novinskih članaka nije posve razjašnjen datum početka epidemije kao ni nulti pacijent.⁸¹ Tjednik *La varietà* kao dan kada je prijavljen prvi slučaj obolijevanja i smrti navodi 24. lipnja, da bi kasnije, prema prvom izvješću o oboljelima i preminulima objavljenom 25. srpnja, prvi slučaj obolijevanja bio vezan uz 19. lipnja, a prva smrt od kolere uz 21. lipnja 1886. Ovi podaci odgovaraju onima objavljenima u *Liječničkom vjesniku* od 15. srpnja iste godine.⁸² Prema njima, uzrok smrti ipak je ostao dvojbena, jer je pokojnik otprije bolovao od kroničnog glomerulonefritisa („kron. Brightove bolesti bubrega“). Drugi slučaj zaraze zabilježen je 24. lipnja – bolesnik je skončao dvanaest sati kasnije, idućega dana.⁸³ U istom članku *Liječničkog vjesnika* navodi se da je kolera iz Trsta prenijeta u Rijeku vjerojatno preko zaraženih željezničkih službenika.⁸⁴ Detaljnije informacije o tijeku epidemije kolere objavljene su u *Liječničkom vjesniku* u travnju 1888.⁸⁵ Zaraza se iz Venecije proširila brodom u Trst 7. lipnja, odakle je došla u Istru.⁸⁶ U Rijeci se epidemija proširila na vojarnu na Školjiću. Zaraza se širila zaraženom vodom koja se u bunar cjedila iz potoka gdje su pralje prale odjeću.⁸⁷ Prvi oboljeli u susjednom Sušaku bio je zidar koji je radio u Rijeci. Obolio je 5. srpnja, a umro dan kasnije. Dana 7. srpnja zaraza se proširila na Hreljin i Grobnik. Najamni radnici iz Italije, tzv. „Friulani“, napustili su svoja radna mjesta i grad u strahu od epidemije. Neočekivani nedostatak radne snage poslodavci su nadomjestili radnicima iz obližnjeg Grobnika te čak iz Like. Prilikom povratka kućama radnici su bolest proširili u svoje krajeve.⁸⁸

Smrt prvoga pacijenta kojega možemo smatrati žrtvom kolere upisana je u maticu umrlih župe Rijeka. Riječ je o zidaru Ivanu Roi (*Ioannes Roi*) iz mjesta Vittorio (pokrajina Treviso) u Italiji. Imao je pedeset tri godine i umro je u bol-

---

kako bi ih uvjerio da se ne radi o otrovu, sam popio lijek protiv kolere. Usp. BUKLIJAŠ 2000: 37.

⁸¹ *Liječnički vjesnik* br. 4. iz 1888. donosi informaciju da je nulti pacijent u Rijeci bio „okuženi talijanski radnik“ koji je 23. lipnja umro na Mlaci. Usp. GÈRŽETIĆ, Nikola. 1888. O pošastih. *Liječnički vjesnik*, 15. travnja 1888: 52. Pretragom matica umrlih nije pronađen upis umrlog muškarca iz Italije koji je umro na spomenutoj lokaciji.

⁸² Kolera na Rieci. *Liječnički vjesnik*, 15. srpnja 1886: 123-124.

⁸³ Prema matici umrlih radi se o 38-godišnjem Karlu Wagneru (*Carolus Wagner*) iz Celja kako i navodi tjednik *La varietà*. U matici umrlih kao uzrok smrti upisano je: *Colera*.

⁸⁴ Kolera na Rieci. *Liječnički vjesnik*, 15. srpnja 1886: 123.

⁸⁵ GÈRŽETIĆ, Nikola. 1888. O pošastih. *Liječnički vjesnik*, 15. travnja 1888: 51-52.

⁸⁶ Do kraja listopada u Trstu je oboljelo 812 osoba od kojih je 595 umrlo, što daje stopu smrtnosti od 73,28%. Usp. GÈRŽETIĆ, Nikola. 1888. O pošastih. *Liječnički vjesnik*, 15. travnja 1888: 51.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Tijek bolesti u mjestu Lič u Gorskom kotaru opisana je u *Liječničkom vjesniku*. Usp. HARAZIM, Luje. 1886. Kolera u Liču. *Liječnički vjesnik*, 15. prosinca 1886: 195-199.

nici. Kao uzrok smrti naveden je „gastro-enterit“, što znači da je imao simptome probavnih tegoba.⁸⁹

Statistički podaci o umrlima iz novinskih izvještaja razlikuju se od podataka o umrlima u Matičnoj knjizi umrlih župe Rijeka 1884-1891. Razlika između broja žrtava možda je posljedica upisa pojedinih žrtava u druge matice umrlih (vojne ili mjesne), kao i upisa drugih uzroka smrti u matice. Također, medicinskim dijagnozama na temelju podataka iz matičnih knjiga treba pristupiti s oprezom, jer su uzrok smrti često upisivali medicinski laici koji nisu uvijek točno detektirali simptome pojedinih bolesti.⁹⁰ Ova manjkavost se očituje kroz ukupni manjak detektiranih smrtnih slučajeva kolere u maticama u usporedbi s novinskim izvještajima.

Na svom početku, u prvoj polovini 19. stoljeća, pandemija kolere zasigurno je evocirala sjećanja na kugu kao najveću pošast koja je u prošlosti zahvatila čovječanstvo. Takva su sjećanja u prvi mah utjecala na razumijevanje nove pandemije i traženje načina kako joj se oduprijeti.⁹¹ Kolera je ostala pohranjena u kolektivnoj memoriji, postala je motiv literarnog izričaja, kako u svijetu,⁹² tako i u Hrvatskoj.⁹³

Zaključak

Posljednja epidemija kolere u Rijeci u 19. stoljeću pohodila je grad u ljetnim mjesecima 1886. Istražiti tijek i narav epidemije u gradu i posljedice koje je za sobom ostavljala, prije svega oboljele koji su podlegli zarazi, moguće je provesti na ograničenom broju arhivskih vrela. Matica umrlih župe Rijeka pri tom je jedan od nezaobilaznih izvora. Ona se potvrdila kao pouzdan izvor, no ne i lišen ograničenja. Za potpuniju sliku o preminulima od kolere u Rijeci bilo bi nužno istražiti i druge matice umrlih, koje bi donijele podatke o onima koji su zbog prebivališta, prirode svoje profesije (vojnici) ili drugih razloga upisani drugdje. Da je to nužno upućuje

⁸⁹ Roi je vjerojatno prva žrtva kolere u Rijeci iako kao uzrok smrti nije upisana ova bolest, pa stoga smrt Ivana Roija nije uvrštena u statističku analizu žrtava. Od gastroenteroloških komplikacija umro je sljedeći dan i Josip Marčelja. Mjesto smrti je *Plasse* koji će poslije postati jednim od žarišta bolesti.

⁹⁰ FATOVIĆ-FERENČIĆ 2000: 358.

⁹¹ BRATOŽ 2017: 29.

⁹² Među najpoznatijim književnim djelima koja tematiziraju koleru su pripovijetka *Smrt u Veneciji* (1912) Thomasa Manna gdje glavni lik umire spokojan na klupi. Autor je kritiziran radi nerealističnog i romantičarskog prikaza smrti od kolere. Gabriel García Márquez je 1985. objavio roman *Ljubav u doba kolere*.

⁹³ Roman hrvatskog književnika Nedjeljka Fabrija *Vježbanje života: kronisterija* prvi je put objavljen 1985. U 15. poglavlju prve knjige romana autor smješta radnju u vrijeme epidemije kolere u Rijeci 1886. Pošast je promijenila živote likova, a glavni lik Carlo i njegova nevjesta Ludovika umiru od kolere. Zanimljivo je da je Fabio u romanu naveo imena stvarnih žrtava kolere u Rijeci, mehaničara Carla Wagnera i liječnika Maksimilijana Holtzabecka. Usp. FABRIO 2004: 176-189.

nesrazmjer između ukupnog broja umrlih ubilježениh u matici umrlih i broja koji je naveden u izvješćima objavljenima na stranicama riječkog tjednika na talijanskom jeziku *La varietà*, drugome vrelu čiji je sadržaj analiziran u ovome tekstu.

Iako se dosad ova epidemija opisivala koristeći onodobni riječki dnevnik na talijanskom jeziku *La bilancia*, ovo je istraživanje opravdalo važnost komparativne analize izvora s ciljem boljeg razumijevanja epidemije u gradu Rijeci, načina na koje su se gradske vlasti s ugrozom nosile te posljedica (uključujući i psihičke) koje je epidemija imala na građane i njihovu svakodnevicu. Za potpuniju sliku o ovoj epidemiji bilo bi nužno istražiti i riječke tiskovine koje su izlazile na drugim jezicima.

S obzirom na važnost Rijeke koja se u to doba intenzivno razvija, uz ostalo kao glavna mađarska luka, za potpuniju sliku o ovoj pošasti u Rijeci 1886. bilo bi korisno istražiti i arhivska vrela na mađarskom jeziku.

Bibliografija

Izvori

Tomo Morti dal 1855-1859. Digitalizirana zbirka *Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, FamilySearch* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-199F-VCN4?i=509&wc=9R2F-6TL%3A391644801%2C391712301%2C391728101&cc=2040054>

Matricola Mortuales dal. 1. Ottobre 1884. al 29. Maggio 1889. T. XIII. Digitalizirana zbirka *Croatia, Church Books, 1516-1994, database with images, FamilySearch* <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99X-19FF?cc=2040054&wc=9R2D-7M6%3A391644801%2C391712301%2C391729601>

Periodika

La varietà. Digitalizirana zbirka *Stare riječke novine* Sveučilišne knjižnice Rijeka <https://libraries.uniri.hr/liste/006n>

Liječnički vjesnik, 15. srpnja 1886.

Liječnički vjesnik, 15. prosinca 1886.

Liječnički vjesnik, 15. travnja 1888.

Literatura

BRATOŽ, Urška. 2017. *Bledolična vsiljivka z Vzhoda: Kolera v severozahodni Istri (1830-1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.

BUKLJAŠ, Tajana. 2000. Odjeci zdravstvenih prilika Rijeke i okolice u zagrebačkim dnevnim glasilima *Obzor* i *Narodne novine* u razdoblju 1868-1888. *Acta facultatis medicae Fluminensis* 25 (1-2): 35-39.

CHRYSANTHIS, Kypros, K K. 1945: The Personification of Plague and Cholera According to the Cypriots. *Folklore* 56(2): 259-266.

- ČULINA, Tatjana. 2020. *Povijesnomedicinski i javnozdravstveni odrazi neravnomjernog gospodarskog razvitka Rijeke i okolice u XIX. stoljeću*. Rijeka: Državni arhiv u Rijeci; Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture.
- DESPOT, Miroslava. 1953. Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843-1945. U *Zbornik Rijeke: geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*, ur. Jakša Ravlić, 611-639. Zagreb: Matica hrvatska.
- FABRIO, Nedjeljko. 2004. *Vježbanje života: kronisterija*. Zagreb: Večernji list.
- FATOVIĆ-FERENČIĆ, Stella. 2000. Matične knjige kao izvor za proučavanje hrvatske medicinske baštine. *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 41-42: 353-360.
- FATOVIĆ-FERENČIĆ, Stella, Mario WOKAUNN. 2012. Poneretvlje kao patološki topos: tisak i politizacija sjećanja na doba kolere 1886. g. *Lječnički vjesnik* 134: 186-191.
- JEREN, Tatjana. 2005. Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske. *Infektološki glasnik* 25(3): 125-130.
- KLEN, Danilo (ur.). 1988. *Povijest Rijeke*. Rijeka: Skupština općina Rijeka; Izdavački centar Rijeka.
- LUKEŽIĆ, Irvin. 2005. Epidemija kolere na Grobnišćini 1886. godine. U *Grobnički zbornik*, sv. 7, ur. Irvin Lukežić, 103-108. Čavle: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- MATEJČIĆ, Marijan. 1982. Odjeci u dnevnom tisku o liječenju kolere u Rijeci 1886. godine. U MATEJČIĆ R, Marijan M. (ur.). 1982: 83-98.
- MATEJČIĆ Radmila, Marijan MATEJČIĆ (ur.). 1982. *Ars aesculapii: prilozi za povijest zdravstvene kulture Rijeke i Hrvatskog primorja*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- MATEJČIĆ, Radmila. 2007. *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*. Rijeka: „Adamić“.
- MEDVED, Marko. 2009. Župe riječke biskupije tijekom talijanske uprave. *Riječki teološki časopis* 33(1): 119-152.
- MUZUR, Amir, Ante ŠKROBONJA. 2005. Roots of medical thought and tradition in Rijeka and circumstances of foundation of the Rijeka school of medicine. *Acta medico-historica Adriatica* 3(2):177-194.
- MUZUR, Amir. 2013. *Nezavršena povijest medicine u Rijeci: Priča o gradu, ljudima i profesiji*. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci; Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture; Naklada Kvarner.
- MUZUR, Amir. 2010. Istarski sveti Rok: od zaštitnika od kuge do zaštitnika od kolere. U *Epidemične bolesti v Istri v 19. in 20. stoletju/Le malattie epidemiche in Istria tra '800 e '900/Zarazne bolesti u Istri tijekom 19. i 20. stoljeća*, ur. Ante Škrobonja, 69-78. Koper/Capodistria: Histria editiones.
- PRIKRIL, Zlatko, Zdenko, KOLACIO. 1953. Urbanistički razvoj Rijeke. U *Zbornik Rijeke: geografija – etnologija – ekonomija- saobraćaj – povijest – kultura*, ur. Jakša Ravlić, 189-200. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠKROBONJA, Ante. 1996. Neke karakteristike mortaliteta u župi Klana sredinom 19. stoljeća. U *Zbornik Društva za povjesnicu Klana – Prilozi za povijest, kulturu i gospodarstvo Klane*, sv. 2, ur. Ivan Šnajdar, 115-128. Klana: Društvo za povjesnicu Klana.
- ŠKROBONJA, Ante. 2000. Kolera, malarija i škriljevska bolest u epidemiološkoj povje-

snici Rijeke i Hrvatskog primorja tijekom 19. stoljeća. U *Zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije 1900-2000*, ur. Vjekoslav Bakašun, 15-19. Rijeka: Zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije.

ULČNIK, Natalija. 2020. Podoba epidemije v starejših poljudnostrokovnih in publicističnih besedilih. *Slavia Centralis* 13(2): 31-49.

UJČIĆ, Miljenko. 2021. Kolera i druge pošasti u Velom Brgudu tijekom 19. stoljeća. *Zbornik Lovranščine* 8: 13-49.

WOKAUNN, Mario, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Ivan JURIĆ, Marijo BEKIĆ. 2012. God's Punishment or Bad Strategy: Anti-Epidemic Measures in the Lower Neretva Basin at the Time of Cholera in 1886. *Collegium Antropologicum* 36(3): 987-995.

Practicing Life and Death: New Contributions to the Study of the Cholera Epidemic in the City of Rijeka in 1886

The last major cholera epidemic in the 19th century hit the city of Rijeka in the summer of 1886, during the fifth pandemic wave of 1881-1896. Previous research did not encompass a detailed analysis of the deaths caused by this infectious disease in the area of what was then the city of Rijeka. Analysing the causes of deaths in the register of deaths for the territory of the Rijeka parish, the authors present some of the characteristics of those who fell victim to the consequences of cholera. According to their death certificates, a total of eighty-two men and sixty-seven women died during epidemic. The average age of those who died of cholera was 36.4 years. The first death from cholera recorded in the Rijeka parish register of deaths occurred on June 25, and the last on September 24, 1886. In order to gain additional insight into the origin and course of the epidemic in the city, public health measures and measures enforced by the city authorities, as well as public reactions to the threat, the content of articles published in the weekly periodical *La varietà* was analysed. *La varietà* was published in Rijeka in the Italian language. Along with regular updates on the number of new cases and deaths, it contains until-now unrevealed details about the epidemic in the city, such as elements of oral tradition – the legend of cholera in Rijeka – and ethno-medically relevant information and superstitions tied to cholera infections or their treatment. In conclusion, the authors underscore the problem of reporting the number of deaths caused by cholera, which differ between the register of deaths and reports published in *La varietà*, as well as the need to investigate other archival sources in order to gain a broader insight into the cholera epidemic in the city of Rijeka in 1886.

Keywords: cholera; 1886; city of Rijeka; mortality structure; register of deaths; *La varietà*
Ključne riječi: kolera; 1886; Rijeka; struktura smrtnosti; matične knjige umrlih; *La varietà*

Ivo Mišur
Zavod za ispitivanje kvalitete
Gajeva 17
10 000 Zagreb
ivo.misur@gmail.com

Toni Buterin
Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet
Braće Branchetta 20
51 000 Rijeka
toni.buterin@uniri.hr

Amir Muzur
Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet
Braće Branchetta 20
Sveučilište u Rijeci, Fakultet zdravstvenih studija
Viktora Cara Emina 5
51 000 Rijeka
amir.muzur@uniri.hr

Robert Doričić
Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet
Braće Branchetta 20
51 000 Rijeka
robert.doricic@uniri.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

53

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2021.

Poseban broj

*Prema povijesti „nevidljive“ prijetnje: epidemije i
pandemije u Srednjoj Europi i Mediteranu*

Special Issue

*Towards an History of “Invisible” Threat: Epidemics
and Pandemics in Central Europe
and the Mediterranean*

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 53, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Gosti urednici/Guest Editors

Nikola Anušić i Filip Šimetin Šegvić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*